

Выданні 1811 і 1819 г. выйшлі ўжо пасля падзелу Рэчы Паспалітай у сувязі з работамі па каліграфіі мясцовага права новых заходніх губерняў Расійскай імперыі, дзе было захавана дзеянне Літоўскага Статута. Магчыма, таму выданне 1811 г. было выпушчана ўвогуле без уступных тэкстаў. Выданне 1819 г. было проста перадрукоўкай выдання 1786 г., г. зн. у яго склад былі ўключаны і прывілеі Жыгімонта III з прадмовамі Сапегі.

У 1840 г. статут страціў значэнне дзеючага зводу законаў: указам, дадзеным сенату, былі зацверджаны агульныя расійскія законы на ўсёй тэрыторыі імперыі. Далей статут друкаваўся як помнік гісторыі і культуры Вялікага княства Літоўскага. У 1854 г. статут быў надрукаваны вядомым археографам, членам "Московского общества истории и древностей российских" (МОИДР) І.Д.Бяляевым у 19 кн. "Временника МОИДР". Гэта было навуковае выданне помніка, якое мела крыніцазнаўчыя мэты і было зроблена ў адпаведнасці з навукова-выдавецкімі прынцыпамі МОИДР. У 1938 г. статут быў апублікаваны І.І.Лаппо ў другім томе яго даследавання "Літоўскі Статут 1588 года". Гэтае выданне, акрамя задачы крытычнай праверкі тэксту кодэкса, мела і культурна-гістарычнае значэнне, таму што к гэтаму часу ўсе папярэднія выданні статута ўжо сталі бібліяграфічнай рэдкасцю. Нарэшце, у 1989 г. выйшла факсімільнае выданне статута з транслітарацыяй старабеларускага тэксту, перакладам на рускую мову і каментарыямі – "Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 года. Тэксты. Даведнік. Каментарый". Культурна-навуковае і крыніцазнаўчае значэнне гэтых выданняў абумовіла захаванне ў іх складзе ўсіх уступных тэкстаў да першага выдання статута.

Такім чынам, гісторыя выданняў статута паказвае, што ў гістарычную памяць народа Сапега ўвайшоў як бяспрэчны аўтар прадмоў да яго і калі не адзіны, то адзін з галоўных творцаў кодэкса. Гэтая традыцыя захавалася на працягу стагоддзяў. Яна сама па сабе з'яўляецца моцным сведчаннем на карысць таго, каб звязаць падрыхтоўку статута і прадмовы да яго з імем Сапегі, і ў пэўным сэнсе мае больш важнае значэнне, чым вывады гісторыкаў.

¹ Цытуецца па перавыданню статута ў "Временнике МОИДР". Кн. 19. М., 1854. С. I–II.

² Уступныя тэксты цытуюцца з графічнымі спрашчэннямі па факсімільным выданні статута – "Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 г. Тэксты. Даведнік. Каментарый". Мн.: Беларуская савецкая энцыклапедыя, 1989. С. 42–47.

³ Гл.: Ластоўскі В. Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі. Коўна, 1926. С. 438; Пічэта У. Беларускае Адраджэнне ў XVI стагоддзі // 400-леццье беларускага друку. 1525–1925. Мн., 1926. С. 155; Шкеленак М. У трохсотыя ўгодкі смерці Вялікага Канцлера Льва Сапегі. Вільня, 1933. С. 13; Kognowski K. Żywot Lwa Sapiehy. Sanok, 1855. S. 91.

⁴ Гл.: Статут Вялікага княства Літоўскага... С. 524; Падохшын С. А. Філасофская думка эпохі Адраджэння ў Беларусі: Ад Францыска Скарыны да Сімяона Полацкага. Мн., 1990. С. 224; Саверчанка І. В. Канцлер Вялікага княства. Мн., 1992. С. 31; Linde S. O Statucie Litewskim, ruskim językiem i drukiem wydany, wiadomość. Warszawa, 1816. S. 23; Czacki T. O litewskich i polskich prawach. Kraków, 1861. S. 12.

⁵ Лаппо И. И. Литовский Статут 1588 г. Каунас, 1936. Т. 1. Ч. 1. С. 468.

⁶ Dziela Tadeusza Czackiego. Poznań, 1844. Т. 1. S. 10.

⁷ Гл.: Лаппо И. И. Литовский Статут... Т. 1. Ч. 1. С. 468–469.

⁸ Иловайский Д. И. История России. М., 1890. Т. 3. Московско-царский период. Первая половина, или XVI в. С. 579; Лаппо И. И. Литовский Статут 1588 года. Каунас, 1934. Т. 1. Ч. 1. С. 472–473; Лабынцев Ю. А. Статут Великого княжества Литовского – памятник белорусской старопечатной литературы // Советское славяноведение. 1988. № 5. С. 78; Юхо Я. А. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. Мн.: 1992. С. 172; Бардах Ю. Литовские Статуты – памятники права периода Возрождения // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. М., 1976. С. 83.

⁹ Аб характары і саставе перавыданняў статута гл.: Лаппо И. И. Литовский Статут... Т. 1. Ч. 2.

К. УХВАГІНА

ВОПЫТ СІСТЭМНАГА АНАЛІЗУ СКЛАНЕННЯ НАЗОЎНІКАЎ У СТАТУЦЕ 1529 г.

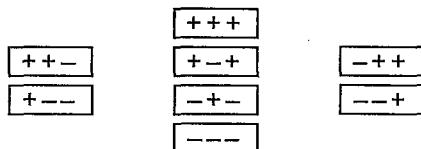
У апошнія дзесяцігоддзі вучоныя ўсё часцей звяртаюцца да пытання аб сістэмнасці ведаў і пазнання ўвогуле. З 60-х гадоў рабіліся спробы стварыць агульную тэорыю сістэм, спачатку на базе пэўных прадметных абласцей. Потым на аснове гэтых даследаванняў выдаваліся агульныя калектыўныя зборнікі савецкіх і замежных сістэмолагаў. Фундаментальныя працы па агульнай тэорыі сістэм стварыў філосаф і біёлаг Ю. А. Урманцаў², які вызначыў уласцівасці сістэмы і заканамернасці, сапраўды ўсеагульныя па аб'ёму і універсальныя па зместу, г. зн. яны належаць да ўсіх класаў аб'ектаў розных прадметных абласцей рэчаіснасці. Такім чынам, фактычна была створана агульная тэорыя сістэм Урманцава (АТСУ). На аснове пэўных яе палажэнняў

пазней з'явіліся працы па хіміі, біялогіі, крысталаграфіі і інш., а таксама калектыўная манаграфія "Система. Симметрия. Гармония", адзінаццаць аўтараў якой абаяпіраліся на палажэнні АТСУ.

АТСУ ў адносінах да мовы прымяніў праф. У.А.Карпаў у сваёй манаграфіі "Язык как система"³. У гэтай кнізе ён даказаў і апісаў сістэмныя ўласцівасці мовы, паказаў іх сувязь з аналагічнымі ў іншых прадметных абласцях. У.А.Карпаў прымяніў палажэнні АТСУ да тэкстаў і вывёў мову-сістэму, разгледзеў магчымасці выкарыстання сістэмнай мадэлі мовы.

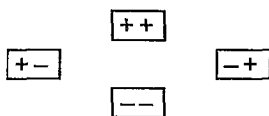
Паспрабуем прымяніць сістэмны метада да апісання граматычных асаблівасцей назоўнікаў беларускай мовы XVI ст. Гэты метада дазваляе фармалізаваць апісанне, зрабіць яго дакладным і лагічным, больш даступным для ўспрымання, дапамагае зрабіць больш высноў і абагульненняў, узяць новыя праблемы і пытанні.

Пры апісанні граматычных з'яў мы будзем карыстацца такой структурай, як двух- і трохмерны куб. Звычайна ўжываецца трохмерны, ён мае наступны выгляд:

Аналагічныя структуры існуюць у вышэйшай матэматыцы, інфарматыцы і генетыцы. Яны маюць агульныя адзнакі:

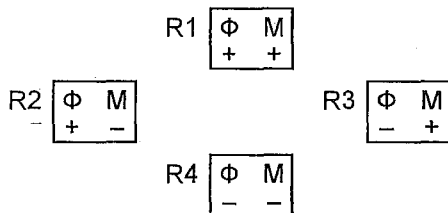
1. Усе гэтыя сістэмы складаюцца з васьмі падсістэм.
 2. Іх базавыя элементы – гэта пара сімвалаў-адзнак "+" і "-".
 3. Кожная падсістэма выражаецца трыплетам – наборам з трох сімвалаў, а восем падсістэм разам паказваюць усе магчымыя камбінацыі сімвалаў.
- Двухмерны куб, якім мы таксама будзем карыстацца, выглядае так:

Ён валодае тымі ж ўласцівасцямі, што і першы. Прымяніць гэтыя структуры можна наступным чынам:

1. На кожны знак падмноства задаецца пэўная адзнака апісваемай з'явы. Знак "+" абазначае наяўнасць адзнакі, знак "-" – яе адсутнасць.
2. Будуецца куб.
3. Вызначаецца напаяўненне кожнага з падмностваў.
4. Разглядаюцца падмноствы асобна.
5. На падставе аналізу падмностваў робяцца высновы.

Разгледзім, як працуе куб на практыцы. Мы ведаем, што пры пераходзе агульнаўсходнеславянскай сістэмы скланення назоўнікаў ва ўласна беларускую адбываліся і фанетычныя, і марфалагічныя змены ў канчатках. Але нас цікавіць перш за ўсё марфалогія. Каб зарыентавацца ў мностве форм і зрабіць дакладную сістэматызацыю матэрыялу, пабудуем двухмерны куб, дзе першы знак – наяўнасць/адсутнасць фанетычных змен, а другі – наяўнасць/адсутнасць марфалагічных.

Мы атрымалі чатыры падмноствы. Разгледзім кожнае з іх асобна.

У R1 (++) уваходзяць формы, на якія паўплывалі як фанетычныя працэсы, так і марфалагічныя. Такіх форм усяго 6: адз.л. – *оjo В.с. м.р., М.с.м. і н.р., *и.В.с., Мн.л. – *оjo Р.с., М.с., *и М.с.

Падмноства R2 (+-) адлюстроўвае толькі фанетычныя змены. У яго уваходзяць 19 форм, пераважна Н, Д і Т.с. адз.л.

Падмноства R3 (+) адлюстроўвае толькі марфалагічныя змены. У гэтым падмностве 7 форм: адз.л. – *ojo P.c., *aja P.c., *i D.c., T.c., м.р., *u P.c., мн.л. – *ojo B.c., м.р., T.c., мяк.асн.

У падмноства R4 (–) увайшлі 20 форм – ніякіх змен. Пераважна гэта формы ж. і н.р., адз. і мн.л. і формы м.р., мн.л.

Як бачым, сістэма скланення назоўнікаў імкнулася захаваць пэўную стабільнасць. З 53 форм толькі 13 змянілі свае канчаткі. (Падмноства 2 не ўлічваем!)

Калі правесці якасны аналіз падмностваў, можна заўважыць, што адзіночны лік мяняўся больш актыўна, чым множны, пры гэтым назоўнікі м.р. мянялі свае канчаткі часцей, чым назоўнікі ж. і н.р. Самымі нестабільнымі з'яўляюцца формы P, B, і M.c. Змены ў канчатках B.c. тлумачацца станаўленнем у беларускай мове XVI ст. катэгорыі адушаўлёнасці. Формы P і M.c. у агульнаўсходнеславянскай мове былі вельмі разнастайнымі (у аднаго толькі M.c. 9 канчаткаў, размеркаваных па розных тыпах скланення). Менавіта ў гэтых склонах назіраецца актыўнае ўзаемадзеянне розных тыпаў скланення, і гэтае ўзаемадзеянне накіравана на уніфікацыю канчаткаў.

Вызначым наступныя віды змен у канчатках назоўнікаў:

1. Формы, атрыманыя ў спадчыну ад агульнаўсходнеславянскай эпохі, таксама з'яўляюцца паказальнымі, іх абавязкова трэба ўлічваць. Абазначым гэтую з'яву так: A–A. Змены, якія адбыліся ў канчатках назоўнікаў у сувязі з фанетычнымі працэсамі, трэба таксама адносіць да гэтага пункту, бо, каб не фанетычныя змены, у гэтых выпадках захавалася б агульнаўсходнеславянская форма.

2. Поўная замена аднаго канчатка другім: A–B.

3. Узнікненне варыянтаў. Звычайна да агульнаўсходнеславянскага канчатка дадаецца новы, таму схема гэтага змянення будзе наступная: A–A+B...n.

На аснове 1, 2 і 3-га пунктаў будзем трохмерны куб. Лічбы 1, 2, 3 будуць абазначаць нумары пунктаў у падмноствах адпаведна.

		R1	<table border="1" style="display: inline-table; border-collapse: collapse;"><tr><td>1</td><td>2</td><td>3</td></tr><tr><td>+</td><td>+</td><td>+</td></tr></table>	1	2	3	+	+	+														
1	2	3																					
+	+	+																					
R2	<table border="1" style="display: inline-table; border-collapse: collapse;"><tr><td>1</td><td>2</td><td>3</td></tr><tr><td>+</td><td>+</td><td>–</td></tr></table>	1	2	3	+	+	–	R3	<table border="1" style="display: inline-table; border-collapse: collapse;"><tr><td>1</td><td>2</td><td>3</td></tr><tr><td>+</td><td>–</td><td>+</td></tr></table>	1	2	3	+	–	+	R4	<table border="1" style="display: inline-table; border-collapse: collapse;"><tr><td>1</td><td>2</td><td>3</td></tr><tr><td>–</td><td>+</td><td>+</td></tr></table>	1	2	3	–	+	+
1	2	3																					
+	+	–																					
1	2	3																					
+	–	+																					
1	2	3																					
–	+	+																					
R5	<table border="1" style="display: inline-table; border-collapse: collapse;"><tr><td>1</td><td>2</td><td>3</td></tr><tr><td>+</td><td>–</td><td>–</td></tr></table>	1	2	3	+	–	–	R6	<table border="1" style="display: inline-table; border-collapse: collapse;"><tr><td>1</td><td>2</td><td>3</td></tr><tr><td>–</td><td>+</td><td>–</td></tr></table>	1	2	3	–	+	–	R7	<table border="1" style="display: inline-table; border-collapse: collapse;"><tr><td>1</td><td>2</td><td>3</td></tr><tr><td>–</td><td>–</td><td>+</td></tr></table>	1	2	3	–	–	+
1	2	3																					
+	–	–																					
1	2	3																					
–	+	–																					
1	2	3																					
–	–	+																					
		R8	<table border="1" style="display: inline-table; border-collapse: collapse;"><tr><td>1</td><td>2</td><td>3</td></tr><tr><td>–</td><td>–</td><td>–</td></tr></table>	1	2	3	–	–	–														
1	2	3																					
–	–	–																					

Разгледзім кожнае падмноства асобна, вызначым, як размяркоўваюцца склоны па падмноствах.

1 R1 (+++). На гэтае падмноства ў Статуце 1529 г. прыкладаў не знойдзена. Але гэта не значыць, што ў старабеларускай мове яно не магло быць запоўненым. У межах аднаго помніка цяжка знайсці форму, якая б адначасова змянялася па ўсіх трох напрамках. У пачатку XVI ст., калі беларуская мова была ўжо досыць распрацаваная, такая варыятыўнасць была немагчымай. Але на больш ранніх этапах развіцця старабеларускай мовы, калі яшчэ дакладна не вызначыліся шляхі змен у агульнаўсходнеславянскай сістэме скланення, магла існаваць большая варыятыўнасць форм, чым у XVI ст.

2 R2 (++–). Сюды ўваходзіць толькі адна форма, м.р. адз.л. у T.c. – вынік ўзаемадзеяння тыпаў скланення на *ojo і на *i.

3 R3 (+–+). У гэта падмноства ўваходзяць формы м.р. адз.л. у D, B і M.c. Падмноства 3 запаўняецца, як і падмноства 2, па прычыне ўзаемадзеяння розных тыпаў агульнаўсходнеславянскага скланення. На адзін "+" прыпадае форма са скланення на *ojo, на другі – форма на *i.

4 R4 (–++). На гэтае падмноства прыкладаў не знойдзена. На пачатку XVI ст., магчыма, не было такой формы, якая б цалкам пазбавілася агульнаўсходнеславянскага канчатка. Але ў пазнейшыя часы запаўненне падмноства R4 становіцца магчымым.

Увогуле, трэба заўважыць, што падмноствы R1, R2, R3, R4 па колькасці прыкладаў будуць менш запоўненыя. Чым больш плюсоў, г.зн. больш прызнакаў, па якіх падбіраюцца прыклады для запаўнення, тым большыя абмежаванні накладваюцца на мноства магчымых прыкладаў.

5 R5 (+ – –). Захаванне агульнаўсходнеславянскай формы. У гэтае падмноства ўваходзяць Н.с. (м., н. і жр., адз. і мн.л.), Д.с. (н. і жр., адз.л.), В.с. (н. і жр., адз.л.), Т.с. (н. і жр., адз.л.), М.с. (жр., адз.л.); Р.с. (н. і жр., мн.л.), Д.с. (м., н. і жр., мн.л.), В.с. (н. і жр., мн.л.), Т.с. (м., н. і жр., мн.л.), М.с. (жр., мн.л.).

6 R6 (– + –). Поўная замена канчатка. У гэтае падмноства ўвайшла толькі адна форма – Р.с. (м.р., мн.л.). Можна заўважыць, што такі від змен непрадуктыўны. Цяжка разарваць сувязі паміж дзвюма сістэмамі скланення – агульнаўсходнеславянскай і старабеларускай.

7 R7 (– – +). Узнікненне дадатковага варыянта канчатка. Гэта Р.с. (м., н. і жр., адз.), М.с. (н.р., адз.л.), В.с. (м.р., мн.л.), М.с. (м. і н.р., мн.л.).

8 R8 (– – –). У гэтае падмноства ўваходзяць усе часціны мовы, якія не маюць катэгорыі склону. "Пустое" падмноства з'яўляецца ўказаннем на тое, што ў мове могуць існаваць аб'екты, якія не валодаюць трыма апісанымі ўласцівасцямі.

Такім чынам, мы разгледзелі, як працуе трохмерны куб пры апісанні сістэмы скланення назоўнікаў беларускай мовы XVI ст. Пры выкарыстанні гэтай структуры былі атрыманы наступныя вынікі:

1. Вызначаны ўсе магчымыя варыянты змен у канчатках назоўнікаў.

2. Раствораны прычыны адрознення паміж тэарэтычна магчымым і рэальным напаўненнем падмностваў.

3. Вызначана, па якіх кірунках ішоў пераход ад агульнаўсходнеславянскай сістэмы скланення ва ўласнабеларускую, адзначаны больш і менш прадуктыўныя шляхі гэтага пераходу.

4. Сістэматызаваны вялікі аб'ём апісальнага матэрыялу.

¹ Гл.: Общая теория систем. М., 1966; Системный анализ и его научное значение. М., 1978.

² Гл.: Урманцев Ю. А. Начала общей теории систем. М., 1978; Он же. Общая теория систем: состояние, приложение и перспективы развития. М., 1988.

³ Гл.: Карпов В. А. Язык как система. Мн., 1992.

Н.У. ЧАРНАБРОЎКІНА

АНТАНІМІЗАЦЫЯ АКАЗІЯНАЛЬНЫХ СЛОЎ

Адной з асноўных аперацый інтэлектуальнай дзейнасці чалавека з'яўляецца супрацьпастаўленне. "Мысленна супрацьпастаўляючы два прадметы, дзве з'явы ці іх прыметы з навакольнай рэчаіснасці, – заўважае Э.І. Родзічава, – чалавек, калі гэта аказваецца магчымым, робіць выснову аб іх супрацьпастаўленасці. Мысліцельнае супрацьпастаўленне рэалізуецца ў маўленні праз супрацьпастаўленне слоў, якія абазначаюць гэтыя экстралінгвістычныя рэаліі". На аснове мысліцельнага супрацьпастаўлення ў мове ўзнікаюць так званыя эквівалентныя апазіцыі, "якія звязваюць словы, што маюць агульныя кампаненты, але побач з імі – у кожным са слоў – ёсць свае спецыфічныя кампаненты, паводле якіх яны супрацьпастаўляюцца адно аднаму"².

На існаванні ў мове эквівалентных апазіцый заснавана такая лінгвістычная з'ява, як антанімія (ад грэч. *anti* – супраць, *опута* – імя) – проціпастаўленасць слоў з супрацьлеглым сінфікатывым значэннем.

Антанімы як факт мовы валодаюць некаторымі асаблівасцямі. Сярод іх у якасці найбольш характэрных даследчыкі³ вылучаюць наступныя: 1) здольнасць выражаць якасную супрацьлегласць; 2) прыналежнасць да аднаго семантычнага рада; 3) узаемазамяняльнасць (у сказе адзін член пары антанімаў можа быць заменены супрацьлеглым членам гэтай жа пары, пры гэтым значэнне ўсяго выказвання мяняецца на супрацьлеглае); 4) аднолькавая граматычная суаднесенасць абодвух членаў антанімічнай пары; 5) аднолькавая сфера іх лексічнай спалучальнасці і магчымасць ужывання слоў у адным выказванні пры супрацьпастаўленні.

Як і ўзуальныя словы, антанімізавацца могуць і аказіяналізмы. У дадзенай працы яны ўжываюцца пад назвай "антанімічныя аказіяналізмы".

Антанімічныя пары, якія ўтвараюцца аказіянальнымі словамі, характарызуюцца тымі ж уласцівасцямі, што і антанімічныя пары ўзуальных слоў. Як і агульнамоўныя антанімы, антанімічныя аказіяналізмы лёгка раскласіфікуюцца і паводле структуры, і паводле зместу.

Паводле структуры антанімічныя аказіяналізмы падзяляюцца на аднакаранёвыя і рознакаранёвыя. Аднакаранёвыя антанімы вылучаюцца тым, што карань у іх "не адыгрывае актыўнай ролі ў выражэнні антаніміі... а гэтая роля